

Tokody Gyula

A pángermánizmus és a dualizmuskori Magyarország

Pángermánizmuson e cikk szerzője - más, főleg német történészekhez hasonlóan - olyan ideológiai-politikai áramlatot ért, amely a 19. század végén egész Európában elterjedő szociáldarwinizmus porosz-német változataként lépett fel. „A rasszista pángermánizmus, amely világmegváltó szerepet tulajdonított magának - írja az irányzat funkciójáról Hans - Ulrich Wehler német történész - áltudományosan 'álcázott indoklása' volt az expanziós törekvéseknek, s odaadást követelt meg a teuton világműveléséből fakadó 'magasztos célok' mellett. Az eredetileg korlátozott célokat tartalmazó nemzeti gondolat - teszi hozzá Wehler - ílymódon új célkitűzések, az expanziós törekvések hajtóerejévé alakult át.” A rasszista elmélet ugyanis a Német Birodalom „gazdasági felemelkedését és a tengerentúli területek alávetését úgy tüntette fel, mintha az a nemzet különleges természeti tulajdonságának, tehát faji tulajdonságának lett volna köszönhető”¹

Bár ezekkel a megállapításokkal messzemenően egyet lehet érteni - korábbi munkáimban magam is hasonlóképpen foglaltam állást² - a pángermánizmus történelmi jelentőségére, ideológiai és politikai hatására vonatkozóan Wehler álláspontját nem tarthatjuk teljesen kielégítőnek. Szerinte ugyanis a „rasszista pángermánizmus” közvetlen befolyása Berlin politikájára nem bizonyosodott be, a közvélemény előtt olyasféle „birodalombarát tényezőként” jelent meg, amellyel a kormányok „politikai okokból igen ritkán” szálltak vitába, s amely mindenekelőtt a „közgondolkodást formáló felső- és középrétegekben,” valamint „militáns szervezetekben, mint amilyen a 'Pángermán Szövetség' (Alldeutscher Verband), a 'Flotta-Egyesület' (Flottenverein) és a 'Véderő-Egyesület' (Wehrverein) volt, talált támaszra”³.

Kétségtelen persze, hogy mivel nem pártról, hanem szellemi - politikai mozgalomról volt szó, a hatalmi befolyás és a történelmi szerep legfeljebb csak hozzávetőlegesen mérhető fel. Mindenesetre a mozgalom politikai súlyát jelzi

egyebek között az, hogy a századforduló táján több mint három tucat Reichstag-képviselő tartozott a Pángermán Szövetség tagjai közé, s hogy az egész irányzat meghatározó személyisége a Szövetség megalapításában is vezető szerepet vállaló Alfred Hugenberg, a Krupp-konzern vezérigazgatója volt, aki később, a weimari Németország „sajtókirálya”, a szélsőségesen konzervatív Német Nemzeti Néppárt (Deutschnationale Volkspartei) elnöke, Adolf Hitler támogatója és első kormányának egyik minisztere lett. Számos hasonló kapcsolatot lehetne még felsorolni, nem csupán egyes személyekhez, hanem más német nacionalista szervezetekhez kötődőket is, részben a szóban forgó korszakban elért politikai befolyás, részben pedig annak bizonyítására, hogy a pángermánizmus a legfontosabb prefasizta, a náciizmust főleg ideológiailag előkészítő irányzat volt. E tanulmány témája szempontjából azonban elsősorban annak a tevékenységnek volt kiemelkedő jelentősége, amelyet a pángermán szervezetek a külföldön élő németiség megnyerése érdekében fejtettek ki.

Számottevő eredményt természetesen főleg ott lehetett elérni, vagy legalábbis remélni, ahol nagyobb számú német lakosság élt, s amelyet évszázadok óta állandó kapcsolat kötött össze a Német Birodalom tartományaival, egyes csoportjai pedig közvetetten vagy közvetlenül érdekeltek voltak a Berlinből irányított expanzíós törekvésekben. Elsősorban tehát a szomszédos Osztrák-Magyar Monarchiában, annak is főleg ausztriai tartományaiban, nem kis részt pedig a Cseh- és Morvaországban élő németek jöttek szóba. Annál is inkább, mert Bécsben és általában a szűkebb értelemben vett Ausztriában megkönnyítette a pángermán eszmék terjedését, hogy évtizedek óta, 1848/49 - ig visszamenően, élt a német nemzeti egység gondolata, s hogy csaknem egy időben a Német Birodalomban fellépő Pángermán Szövetséggel önálló erővé szerveződött Bécsben Georg Schönerer vezetése alatt az osztrák német nemzetiek szélsőségesen nacionalista szárnya. Mégpedig a berlinivel lényegében azonos rasszista ideológiai alapon és hasonló politikai végcélal, azaz Nagynémetország és európai hegemoniájának megteremtése szándékával.

Mindamellet a két „testvérirányzat” között komoly nézeteltérések is voltak, különösképpen az Osztrák - Magyar Monarchia jövőjére és a nagynémet expanzíós tervek megvalósításában betöltendő szerepére vonatkozóan. Ennek megvilágítása céljából utalnunk kell arra, hogy a Pángermán Szövetség 1891-ben voltaképpen azért jött létre, mert a gyarmati terjeszkedésben egyre inkább érdekeltté vált német vezető gazdasági és politikai körök szembekerültek azzal a politikával, amely Bismarckra hivatkozva még a „vaskancellár” kényszerű lemondását követően is az európai kontinensre akarta Németország hatalmi igényeit szűkíteni.

A közvetlen indítékot a Szövetség megszervezésére az a tiltakozás szolgáltatta, amelyet az előző évben megkötött német - brit Helgoland - Zanzibár egyezmény

váltott ki. Ez ugyanis kelet-afrikai német gyarmati birtokok átengedését írta elő az akkoriban még értéktelennek tartott Északi-tengeri szigetekcske fejében, amely azonban később - mindkét világháború idején - a német flotta igen fontos támaszpontja lett. Így tehát a pángermán, pontosabban alldeutsch, azaz minden német - ideértve a tengerentúliakat is - összefogását meghirdető szervezet voltaképpen a gyarmati terjeszkedést és a néhány évvel később „hivatalosan” is felvállalt német világpolitikát követelő körök szócsöveként kezdte el tevékenységét.

A Szövetség azonban még pályájának első évtizedében sem szűkítette le igényeit a tengerentúli expanzióra, a különböző pángermán írások, főleg pedig a szervezet később hírhedtté vált hetilapjának, az Alldeutsche Blätter-nek a cikkei már az 1890-es évek kezdetétől hangoztatták a jövőbeni Nagynémetország szükségességét, tervezgették területi elhelyezkedését és mérlegelték várható világhatalmi pozícióját. Általános volt ugyanis az az álláspont, hogy bár a tengerentúli német terjeszkedés elősegíti a Birodalomban élők gazdagságát és jólétét, de a „német népet megillető világpolitikai pozíció” sohasem érhető el és még kevésbé tartható fenn, ha a németiség nemzeti egységét Közép-Európában, azaz „Nagynémetország visszaállítását” nem sikerül megvalósítani.⁴

Következésképpen Ausztria - Magyarország már ezekben a kezdeti pángermán képzelmekben is központi helyet kapott. Hiszen a közép-európai Német Birodalom létrehozásának - miként az egyik korabeli röpirat írta - alapvető feltétele lett volna a gazdasági és államjogi egyesülés a többi „germán állammal, mindenekelőtt Ausztriával, a két németalföldi országgal és Svájjal”.⁵ Ez tehát azt jelentette, hogy Nagynémetország és a dualista Osztrák-Magyar Monarchia két különböző, egymással össze nem egyeztethető dolog volt ezekben a tervekben, Magyarországnak el kellett volna tűnnie, vagy gyökeresen át kellett volna alakulnia ahhoz, hogy a pángermán álmok valóra válhassanak. Ám az osztrák örökös tartományok bekapcsolása a Német Birodalomba, amely egyet jelentett volna a Monarchia felszámolásával, s fel-felmerülő gondolat volt már Bismarck idején is, a hivatalos német diplomácia megítélése szerint nem felelt volna meg a Német Birodalom érdekeinek: felborította volna az európai erőegyensúlyt, kiszámíthatatlan helyzetet teremtett volna Délkelet-Európában, ami feltehetően a Balkán irányába nyomuló cári Oroszországnak kedvezett volna, s nőtt volna Anglia és Franciaország közlekedési pozícióinak veszélyeztettsége, Ausztria-Magyarországról és Törökországról nem is beszélve.

Bismarck jórészt éppen ezeknek a veszélyeknek a figyelembevételével törekedett együttműködésre a Monarchiával - fontos ellenerőt látva benne Oroszországgal szemben - sőt még magával a cári udvarral is, hogy megakadályozzon egy esetleges orosz-francia szövetséget, s meg tudja őrizni azt a „félhegemón státuszt”, amelyet Németország 1871-ben kivívott magának Európában. S bár a világpolitikai

ambícióktól fűtött későbbi német külpolitika nem volt ilyen körültekintő, nem tudta megakadályozni az orosz-francia szövetséget, nem is nagyon akarta, túlbecsülve a Német Birodalom katonai teljesítő képességét, nem riasztotta az esetleges kétfrontos háború veszélye sem, azt azonban felismerte, hogy voltaképpen csak egyetlen megbízható szövetséges létezik számára, mégpedig az Osztrák-Magyar Monarchia.

Ez az álláspont határozta meg Berlin magatartását lényegében egészen 1918-ig: nem a Monarchia gyengítése - még kevésbé szétverése -, hanem erősödése felelt meg érdekeinek, s ez nemcsak az osztrák császárságra, hanem a magyar királyságra is vonatkozott. A hivatalos német külpolitika mindvégig tartózkodott attól, hogy közvetlenül beleszóljon a dualizmus körüli vitákba, s nem karolta fel a magyarországi németiség politikai, de még kulturális törekvéseit sem, habár - hatalmi céljaiból következően - Berlin érdekelt lett volna a németiség vezető szerepének erősítésében a Monarchián belül. Mindamellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a Német Birodalom gazdasági befolyása szintén évről évre nőtt Ausztria-Magyarország mindkét felében, ami persze kedvezően hatott ki itteni politikai pozíciójára is, s hogy a német hivatalos szervek tudomásul vették, közvetve bátorították a Monarchia német lakosságának támogatására létrejött szervezeteket, köztük a pángermán irányzatúakat is.

Visszatérve a birodalmi és az osztrák pángermán irányzat közötti nézetkülönbségekre, azok legfőbb kiváltó okát abban jelölhetjük meg, hogy a berliniek hozzávetőleg a századfordulótól kezdve egyre inkább magukévá tették a hivatalos német külpolitika Ausztria-Magyarországra vonatkozó álláspontját, az osztrákok viszont továbbra is a 1848/49-es nagynémet koncepció megvalósítás mellett kardoskodtak. Annak tudatában is, hogy egy olyan Nagynémetország, amely az osztrák örökös tartományokat is magában foglalta volna, 1871 után már csak önkéntes, vagy erőszakkal kikényszerített Anschluss útján - s persze kedvező nemzetközi feltételek esetén - jöhetett volna létre, sőt azt sem hallgatták el, hogy a Német Birodalomhoz való csatlakozás együtt járt volna az Osztrák-Magyar Monarchia, valamint a Habsburg dinasztia uralmának a felszámolásával. Mitssem törődve azzal, hogy botrányos akcióik megütközést keltenek az osztrák közvéleményben, s még az osztrák nagynémetek mérsékeltebb csoportjai is elhatárolódnak tőlük, Schönerer és hívei kíméletlen támadásokat folytattak minden olyan társadalmi és politikai erő ellen, amely érdekelt volt a Monarchia fenntartásában. Méghozzá a századfordulón és azt követően, a dualizmus elmélyülő válságának éveiben, növelve az amúgy is súlyos belpolitikai feszültségeket, s végső soron gyengítve az osztrák-németek pozícióit az egész Monarchiában.

Különösen nagy felháborodást váltott ki a Schönerer-csoport pápaság és katolicizmus elleni fellépése, az ún. Los von Rom (El Rómától) mozgalom, a heves agitáció a németnek tekintett protestáns vallásra való áttérés mellett, amelyet később a Mein Kampf-ban Hitler is szükségesnek tartott kiemelten tárgyalni és elítélni.

Ezekben az években fiatal emberként Bécsben tartózkodván, talán személyes tapasztalatai alapján is azt a következtetést vonta le, hogy bár a katolikus egyház és papjai németellenes aknamunkája indokolta tette a mozgalmat, az politikailag nem volt célszerű, így szükségszerűen elbukott. Magát a Schönerer-hívek koncepcióját mégis nagyra értékelte, mégpedig elsősorban a benne központi helyet elfoglaló fajelméleti alapozású antiszemitizmus miatt, s figyelmen kívül hagyta, hogy különösebb sikereket ekkor még ez a „világnézeti” offenzíva sem tudott felmutatni, s hogy az a pángermán gondolkodásban közel sem töltött be olyan nagy szerepet, mint amilyent majd a Führer náci ideológiájában és politikai gyakorlatában fog kapni.

Az első világháború előtti faji antiszemitizmus Bécsben, s általában az osztrák tartományokban periférikus jelenség volt, s jelentéktelennek számított a Karl Lueger vezette keresztényszociálisok vallási elvekre szűkített antiszemitizmusa mellett is. Hitler azonban ebből az általa is megtapasztalt tényből nem a faji antiszemitizmus „politikai célszerűtlenségére” következtetett, miként azt a Los von Rom mozgalom sikertelenségével kapcsolatban - különben helyesen - tette, hanem éppen ellenkezőleg, arra az álláspontra jutott, hogy a Monarchia belső, mindenekelőtt a nemzeti-, nemzetiségi ellentétekből fakadó problémáit csak a faji antiszemitizmusra épülő német „nacionalista politika” oldhatta volna meg.⁶

Témánk szempontjából a Schönerer-csoport legfontosabb követelése a „Los von Ungarn” („El Magyarországtól”) volt, amely a századforduló táján még a birodalmi pángermánok részéről is támogatásban részesült. Az utóbbiak ezzel foglalkozó írásai szerint az osztrák és a cseh országrészekből álló „tulajdonképpen Ausztria”, valamint a Kettős-Monarchia magyarok által lakott területe egyike lett volna a Német Birodalom szövetségi államainak. Az akkori Magyarország többi részeit a szomszédos országokhoz kellett volna csatolni, s így nemcsak a magyar államiság szűnt volna meg, hanem a magyarság felszívódására, asszimilálására, főleg persze germanizálására is sor kerülhetett volna.⁷

Ezzel szemben a Schönerer - irányzat nem tervezte Magyarország bekebelezését Nagynémetországba, hanem elszakadását és persze a „tulajdonképpen Ausztria” Németországhoz csatolását követelte. Ami pedig a Habsburgokat illeti, nekik meg kellett volna elégedniük a kibővült államszövetség egyik hercegének pozíciójával, vagy uralmukat a magyar királyságra kellett volna korlátozniuk.⁸ A Kettős-Monarchia tagadásából következően továbbá Schönerer követői nemcsak a dualista államrendszert elleneztek, hanem az osztrák centralizmusra, a „Habsburg abszolutizmusra” irányuló törekvéseket, s természetesen a Monarchia nagyhatalmi külpolitikáját is. Az utóbbi vonatkozásban főleg a Balkán-politika bírálatáról, Bosznia-Hercegovina anektálásáról, valamint a közös hadsereg fejlesztéséről szóltak az osztrák pángermánok kritikái észrevételei.⁹

A századforduló új feltételei között, a Balkán irányába is erősödő német expanzió, még inkább Németország növekvő elszigetelődése (főleg az antant szerveződése jelezte ezt), nem utolsó sorban pedig annak a felismerésnek a hatására, hogy a Monarchia fenntartása mellett álló erők jóval nagyobbak voltak, mint Schönerer Pángermán Egyesülete (Alldeutsche Vereinigung), a birodalmi Pángermán Szövetség mindinkább fátylat borított korábbi elképzeléseire és közeledett az osztrák „birodalmi eszméhez” („Reichsidee”). Támogatta a Monarchia föderatív átalakítására irányuló terveket, kapcsolatba lépett Ferenc Ferdinánd körével és arra törekedett, hogy azon keresztül befolyást gyakoroljon a trónörökös politikájára.

A Monarchia fennmaradásának és föderatív átalakításának akceptálása együtt járt azzal, hogy megnőtt a birodalmi pángermánok érdeklődése a magyarországi németiség iránt. Szemben a Schönerer irányzattal, amely nemigen tudott mit kezdeni a Kárpát-medence túlnyomórészt Habsburg, sőt magyarbarátnak tartott németjeivel, a birodalmiak bennük látták a Német Birodalom délkelet-európai törekvéseinek legfontosabb Magyarországon belüli támaszát. Véleményük szerint ezért Berlin politikájának nem a magyar vezető körökre, hanem elsősorban az itt élő németiségre kellett volna építenie.

A politikai befolyásolás eredményességének alapfeltétele azonban e németiség egységes nemzetiségi mozgalomba tömörítése lett volna, s ez - mint rövidesen kiderült - nehéz, sőt voltaképpen megvalósíthatatlan feladatnak bizonyult. Az okok között elsőként a magyar nemzetiségi politikát kell megemlítenünk: az 1868-as nemzetiségi törvény be nem tartását, a jogos nemzetiségi követelések merev elutasítását, a kollektív nemzetiségi jogok el nem ismerését, különös tekintettel az anyanyelvi oktatásra és az általános választójogra, s ide sorolhatjuk a választási csalásokat, a diszkriminációt az élet szinte minden területén. Összefoglalóan azt a politikai gyakorlatot, amely tulajdonképpen a magyar nemzetállamiság szilárdságát, a politikai nemzet elvének érvényesítését főleg az államhűség kikényszerítésével és a magyarosítási folyamat adminisztratív eszközökkel való gyorsításával akarta elérni.

Ebből következően a magyar hivatalos szervek mindenféle pángermán, vagy annak bélyegzett szervezkedésben - különösen az ausztriai és a németországi egyesületektől támogatottakban - olyan politikai ellenséget láttak, amely gyengíthette Magyarország Monarchián belüli pozícióját, veszélyeztethette a Német Birodalomhoz fűződő kapcsolatait, belpolitikai téren pedig minden esetleg elért eredmény bátorító, ösztönző hatást gyakorolhatott volna a többi nemzetiségi mozgalomra. A magyar nemzetiségi politika azonban a németiség esetében sem lehetett eredményes. A századfordulóhoz közeledve nőttön-nőtt az elégedetlenség az erdélyi szászok, főleg értelmiségiek körében, s ami új jelenségnek számított,

megjelent egyes sváb településeken is, főleg a Bánátban és a Bácskában. Az utóbbi azt jelezte, hogy más nemzetiségekhez képest ugyan megkésetten, de immár a sváb parasztság körében is kialakulóban voltak a nemzeti öntudatra ébredés feltételei.

Az elmondottak ellenére azonban helytelen lenne csak a magyar nemzetiségi politika hibáival magyarázni a magyarországi németiség összefogására és érdekeinek érvényesítésére irányuló törekvések késői megjelenését és szerény eredményeit, miként azt a német „délkelet-kutatás” (Südostforschung) és a második világháború utáni magyar történetírás egyes képviselői tették. Mindkét esetben ugyanis figyelmen kívül maradt, vagy a német nemzeti öntudattal össze nem egyeztethetőnek tartva vitathatónak ítéltetett az, hogy a magyarországi németek túlnyomó többsége egészen 1918-ig lojális maradt Magyarországhoz, sőt a magyar államhoz is. Egyfelől a történelmi tradíciók, a „hungarus-tudat” részbeni továbbélése és a szülőföldhöz való természetes ragaszkodás, továbbá a szász, vagy sváb települések közösségéhez való sokrétű kötődések miatt, másfelől pedig azért, mert Magyarország évszázadok óta a Habsburg birodalom része volt, s ez a lényegét illetően nem változott 1867, sőt a vármegyéken kívüli közigazgatási egységek - köztük az erdélyi szászok és a szepesi városok - különállásának 1876/77-es megszüntetése után sem.

Ezen túlmenően a magyar kormányok egyértelműen németbarát álláspontot képviseltek, ennek megfelelő külpolitikát vártak el a közös külügyminisztertől, s nem akadályozták, sőt általában támogatták a német kisebbségek Német Birodalommal való kapcsolatait, kivéve persze azokat, amelyeket pángermán típusúaknak tartottak. „Az államhűséget számunkra, szászok számára, megkönnyíti - írta a Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt (Erdélyi Német Napilap) 1895-ben -, hogy a magyar állam ... Németországgal politikai és szellemi kapcsolatokat tart fenn ... Magyarország a Monarchián belül a németekkel való szövetség támaszpontja ... Az nem lenne szász népi politika, amely Franciaország és Oroszország felé sandít és az orosz-francia szövetséghez csatlakozást támogatja.”¹⁰ Bizonyára nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy az „államhűségnek” ez az indoklása nemcsak az erdélyi szászok, hanem a svábok és a városi németek többségének korabeli gondolkodását is kifejezésre juttatta.

A magyarországi németek politikai gondolkodásával és magatartásával kapcsolatban azt is figyelembe kell vennünk, hogy ismereteink szerint nemzetközi összehasonlításban - s nemcsak Oroszországra, hanem olyan előljáró országokra vonatkozó összehasonlításban is, mint amilyen Franciaország vagy Németország volt - a magyar nemzetiségi politika, mindenekelőtt az 1868-as törvény, de még annak felemásan végrehajtott gyakorlata is, kiállja a próbát. A nem magyarokkal szembeni intoleráns politika természetesen ezzel sem mentegethető, de sokkal több okunk a szégyenkezésre talán nincs, mint számos más országnak. „Az egységes államnemzet elve, akárcsak az iskolarendszer állam általi fokozatos átvétele -

olvashatjuk Molnár Miklós genfi professzor franciául és németül megjelent magyar történeti összefoglalójában - megfelelt a korszellemnek mind a monarchiákban, mind pedig a harmadik francia köztársaságban. Nyilvános breton iskola éppúgy nem volt Franciaországban, mint ahogy francia iskola sem volt a Németország által megszállt Elzászban. A közigazgatás és az igazságszolgáltatás hivatalos nyelve mindenütt az uralkodó nemzet nyelve volt, kivéve Ausztriát és részben Magyarországot is.¹¹

A magyar államhoz való lojalitás összefüggésben volt azzal, hogy a Kettős-Monarchia idején felerősödött az asszimiláció a magyarországi németek között. Annak ellenére, hogy a hagyományos, főleg a paraszti településekre jellemző elkülönülés továbbra is erős maradt, s hogy a kivándorlás - főleg Ausztriába, Németországba és az Egyesült Államokba - növekvő tendenciát mutatott. Az asszimiláció alakulása nem tartozik ugyan szorosan a témánkhoz, azt az erre vonatkozó adatokból levonható következtetést azonban mégis érdemes megemlíteni, hogy az említett gyorsulási folyamatot nem lenne helyes - egyes kortársak és későbbi történészek álláspontját elfogadva - csupán a magyarosítási politika következményének felfogni, s figyelmen kívül hagyni, vagy másodrendű fontosságúnak tartani az iparosodást és a vele együtt járó urbanizációt.

Az asszimilálódás egyik fontos jeleként a magyar nyelv ismerete a német lakosság körében viszonylag gyorsan haladt előre (1890-ben a magyarul is beszélők aránya 24, 5% volt, 20 évvel később már 38, 3%), gyorsabban, mint a románok, vagy akár a szlovákok esetében. De azoknak a száma, akik bírták a magyar nyelvet, a városokban jóval nagyobb volt, mint a falvakban, s ez természetesen nem a magyarosítási politika hatékonyságának különbségéből adódott, hanem a városok és falvak közötti társadalmi és kulturális eltérésekből. Mindenekelőtt abból, hogy a városok lakosságának növekedése túlnyomórészt magyarok lakta agglomeráció, magyar munkaező és erőteljes bevándorlása esetén szükségszerűen együtt járt az etnikai összetétel megváltozásával, a fokozatos elmagyarosodással, egyúttal az ott élő németek spontán asszimilációjának a gyorsulásával.

Ezzel szemben Erdélyben és a Bánátban, ahol a szászok, illetve a svábok „kész társadalmat” képeztek, s a magyarok nem kerültek többségbe, az itt élő városi lakosság nem asszimilálódott, így nemcsak a parasztság, hanem a polgárság és az ipari munkásság is meg tudta tartani nemzeti jellegét. Az ipari fejlődés természetesen e régiókban is felgyorsította a migráció folyamatát és megnövelte az itteni városok lakosságát, de ezek egyrészt jóval kevesebb bevándorlót vonzottak magukhoz, mint Magyarország belső területeinek nagyobb városai - különösen Budapest -, másrészt a bevándorlók túlnyomórészt a térség szász, illetve sváb parasztságából kerültek ki.

A népmozgás így kevésbé volt hatással a városi lakosság etnikai összetételére, kiváltó oka pedig elsődlegesen - talán kizárólagosan - szociális tényezőkkel magya-

rázható. Némileg más volt tehát az utóbbi vonatkozásban a helyzet, mint a kivándorlás esetében, mivel annak okát nemegyszer maguk a kivándorlók is hangsúlyozottan, vagy részben nemzetiségi elnyomással, magyarosítási törekvésekkel indokolták. Bár ezt a magyarázatot sem zárhatjuk ki, néhány ismert szász és sváb értelmiségitől eltekintve olyan egyéni szubjektív véleményekre épített általánosításról van ez esetben szó, amelyet tudományosan eddig sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehetett. Annyit azonban megjegyezhetünk, hogy az egész országra vonatkozó adatok nemcsak kivándorlásról szólnak, hanem német munkások - főleg szakmunkások - kisebb mértékű, elsősorban Budaestre irányuló betelepüléséről is, mintegy annak bizonyítékeként, hogy a magyarok kérlelhetetlen németellenességéről beszámoló korabeli pángermán írások enyhén szólva eltúlzottnak tekinthetők.¹²

A magyar államhoz való lojalitás és az asszimiláció alakulása mellett még több olyan tényezőt kell figyelembe vennünk, amelyek akadályozták a magyarországi németek összefogását, egységes nemzetiségi politikai irányzatba való tömörítését. Ilyen akadályozó tényező volt a területi szétszórtság, a laza vagy hiányzó kapcsolatok az egymástól gyakran távol eső települések között, a történeti múltban, hagyományokban, a szokásokban, de még a vallási hovatartozás terén is meglévő különbségek. Ehhez jött az, hogy a németek túlnyomó többsége nem alkotott „kész társadalmat”, a parasztság és a polgárság egymástól elszigetelten élt, érdekeik és céljaik különbözőek voltak gazdasági, kulturális és politikai téren egyaránt.

A vázolt körülmények voltaképpen irreálissá tették a pángermánok századforduló utáni említett koncepcióját. Ahhoz ugyanis, hogy a magyarországi németek a Német Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia német központú átalakításának feltétlen híveivé váljanak, szembe kellett volna őket állítani a magyar állammal, magyarellenessé változtatni lojalitásukat, s megállítani, sőt lehetőleg visszafordítani az asszimiláció folyamatát. Az első legfontosabb lépés az erdélyi szászok megnyerése lett volna, akiknek száma a századforduló táján 200.000 körül volt, a kétmilliónyi magyarországi némettség mintegy 10 %-a, s akik a kerekén 400.000-es bánáti település után csak a második helyen álltak, de képviselőik ott ültek a magyar parlamentben, ahol országos ügyekben is hallathatták a szavukat. Felléphettek volna tehát a többi német település érdekében is, sőt - figyelembe véve otthoni bázisukat, s a magyarországi német értelmiségi és polgári körökben élvezett népszerűségüket - bizonyára arra is képesek lettek volna, hogy kezdeményezzék a berlini és bécsi pángermánok által tervezett nemzetiségi mozgalom, illetve párt megszervezését, s kezükbe vegyék irányítását.

A szász polgárság és értelmiség azonban ettől a századforduló előtt is, után is elzárkózott. A Kárpát-medence németiségének múltjával foglalkozó osztrák történész, Raimund Friedrich Kaindl ezt a magatartást a szászoknak azzal a reményével

magyarázta, hogy „ősi jogaik maradványát megőrizhetik a magyar kormányhoz való csatlakozás révén,” valamint azzal, hogy a „magyarok és a románok közötti helyzetük súlyossága miatt a két irányba folytatott harcot nem vállalhatnák fel. Végül ehhez jön, hogy a szászok csak 1876 óta - miután területüket teljesen a magyar közigazgatáshoz kapcsolták - léptek ki izoláltságukból, addig pedig kiváltságaik teljesen elválasztották őket Magyarországtól többi németjeitől.”¹³

Tekintettel arra, hogy az erdélyi szászok nélkül nem jöhetett létre olyan nemzeti mozgalom, amely a magyarországi németek összességét magában foglalta volna, a szepesi szászok ismert magyarbarátságuk miatt pedig jóformán szóba sem kerültek, ebből a szempontból, a pángermánok - s később a „délkelet-kutatók” („Südostforscher”) - az általuk németnek nevezett mozgalmon tulajdonképpen csak a sváb szervezkedéseket értették.¹⁴ Sőt figyelmen kívül hagyva az 1876-ban alapított erdélyi Szász Néppártot (Sächsische Volkspartei), sőt még a „német nemzeti” (deutsch-nacionális) beállítottságú „zöldek” csoportját is, német nemzeti mozgalomnak voltaképpen csak a pángermán szellemiségű szervezkedéseket ismerték el.

Mellőzve a részleteket, ezúttal a fenti értelemben vett „német nemzeti mozgalom” kialakulásának csupán három egymást követő etapjára utalunk. Az első lépést az 1900-ban Temesvárott megindított Deutsches Tageblatt für Ungarn (Magyarországi Német Napilap) jelentette, amely három évvel később a lap politikai jellegét egyértelműbben kifejező Deutschungarischer Volksfreund (Német-magyar Népbarát) címet vette fel. A második lépésre 1907-ben került sor, amikor is egyszerre két szervezet is színre lépett. Az egyik a bécsi „Egyesület a magyarországi németiség fennmaradásáért” (Verein zur Erhaltung des Deutschtums in Ungarn), a másik pedig a Temesvárott megalapított „Magyarországi Német Néppárt” (Ungarländische Deutsche Volkspartei) volt.

Bár mindkettő pángermán befolyás alatt állt, nyíltan megfogalmazott álláspontjuk Magyarországgal kapcsolatban eltért egymástól. A bécsi Egyesület, amelynek mintegy 1800 tagjából 1400 a magyar határokon kívül élt, teljes nyíltsággal hirdette céljait, sőt azt a szerepet is kijelölte, amelyet a „német-magyaroknak” (Deutschungarn) szánt azok megvalósításában: „a birodalmi németeknek és a német-osztrákoknak (Reichsdeutsche und Deutschösterreicher) rendelkezésére áll földrészünk délkeleti területén a túlságosan erős atlanti érdekek ellensúlya - írta az egyesületi sajtóorgánum az első Balkán-háború előestéjén -, a legkönnyebben, teljesen békésen megvalósítható expanziós lehetőségek vannak itt, amelyek jövőbeni irányát nemcsak a Balkán-félsziget folyóvölgyei jelzik, hanem a bagdadi vasút és a szövetséges császári hatalmak lobogói is. Ebben az irányban van egy német előőr, amely nincs terméketlenségre ítélve, mint a Volga-menti, s amelyet a Kelet felé vezető legfontosabb hídnak tarthatunk ... Ebben rejlik a magyarországi németiség legfőbb értéke.”¹⁵

Ezzel szemben a Magyarországi Német Néppárt programjában a magyar belpolitikai feltételekhez alkalmazkodó, mérsékelt és akceptálható követeléseket olvashatunk. A párt mindenekelőtt államhűségről biztosította a magyar uralkodó köröket, publikált követeléseinek lényege pedig az 1868-as nemzetiségi törvény érvényre juttatása volt. A program az általános választási jog kérdését is felvetette, és követelte a német nyelv használatát meghatározott feltételek között, különösen a német iskolák támogatását, az anyanyelven való tanítást hangsúlyozva.¹⁶

A magyarországi „német mozgalom” harmadik, s a lényegét tekintve utolsó etapja az 1910-es országgyűlési választásokon való részvétel volt. Ez teljes kudarcot hozott a Magyarországi Német Néppárt számára: egyik képviselőjelöltje sem jutott mandátumhoz. A sikertelenség okát elsősorban ugyan a nemzetiségeket, így a németeket is sújtó választási rendszerben, a választó körzetek beosztásában, nem utolsó sorban pedig a korabeli választásokra oly jellemző csalásokban, önkényeskedésekben és visszaélésekben jelölhetjük meg, mégis indokoltnak tartjuk azt a máig nyitva maradt kérdést, hogy valójában mekkora is lehetett a párt tömegbefolyása 1910-ben, s azt követően, ideértve az első világháború időszakát is. Másként fogalmazva: nőtt-e, s ha igen, milyen mértékben a pángermánizmus szellemi és politikai hatása a magyarországi német településeken a szóban forgó években, miként azt néhány német „délkelet-kutató” állítja, vagy stagnált, jelentéktelen volt, s az is maradt, amint az egyik-másik vitapartnernél olvasható?¹⁷

Kielégítő választ a kérdésre csak az eddigieknél alaposabb vizsgálat adhatna, amelyre ez a tanulmány nem vállalkozhat. Témájához hűen, s mintegy adalékként a válaszhoz, csupán annak a koncepciónak az összefoglalását vállalja, amely sok tekintetben meghatározta a Magyarországi Német Néppárt - s általában a pángermán beállítottságú szervezetek - tevékenységének, propagandájának feltételezhető eredményességét, valamint tömegbázisának 1910 utáni alakulását is.

Ezt a koncepciót nem Temesvárott vagy Werschetzben (Vršac), hanem Berlinben, méginkább Bécsben alakították ki, s onnan közvetítették a Kárpát-medence németiségéhez. Az utóbbit főleg a már említett bécsi Egyesület és egyéb, vele kapcsolatban álló kisebb-nagyobb organizációk látták el, a koncepció kialakításában és a megvalósítást szolgáló taktika kidolgozásában pedig a Magyarországról elszármazott Edmund Steinackernek, kisebb részt a fiatalabb generációhoz tartozó, az ő tanítványának számító, de nála radikálisabb Rudolf Brandsch, erdélyi szász politikusnak volt meghatározó szerepe.

Az egyébként debreceni születésű Steinacker - sírfelirata szerint „a délkelet-európai németek öntudatra ébresztője és vezére” - már az 1870-es évek derekán eredménytelen kísérletet tett egy magyarországi német polgári párt létrehozására, majd három cikluson keresztül mint az egyetlen nem szász, de szászok által megválasztott képviselő részt vett a magyar országgyűlés munkájában. 1892-ben

magyarellenességgel vádolva családjával Budapestről Bécsbe „emigrált”, ahol évtizedeken át (voltaképpen 1929-ben bekövetkezett haláláig) zsurnalisztikai és a magyar ügyek szakértőjeként különböző intézményeknél tanácsadói tevékenységet fejtett ki. Kapcsolatba kerülve Ferenc Ferdinánd körével, mint a magyarországi németek képviselője, befolyásolni tudta a Monarchia átalakítására irányuló tervezetéseket. Természetesen összhangban a birodalmi Pángermán Szövetség elképzeléseivel, amelyekre szintén hatást gyakorolhatott, lévén a Szövetség ismert és elismert tagja.

Miután az „emigrációban” is állandó kapcsolatot tartott fenn a magyarországi németiség ellenzéki - főleg budapesti és temesvári - köreivel, a Magyarországi Német Néppártnak pedig szellemi irányítója lett, az ő Monarchia-konceptiója vált a legismertebbé és a leginkább elfogadottá. Alapjában véve ez persze megegyezett a birodalmi pángermánok már vázolt elgondolásaival, néhány vonatkozásban azonban különbözött azoktól és szemben állt a Schönerer irányzat (az osztrák Alldeutsche Vereinigung) terveivel. Steinacker tulajdonképpen nemcsak az osztrákokkal, de a berliniekkel is ellentétben meggyőződéses híve volt a Habsburg monarchiának (régii liberális elveit e tekintetben már régen elfelejtette), nagyra értékelte annak történelmi szerepét, további fennmaradását pedig az egész németiség, különösen azonban a magyarországi németiség létérdekei közé sorolta. Elsősorban ebből a szempontból ítélte meg mind a Német Birodalomhoz fűződő kapcsolatokat, mind pedig a Monarchia átalakítására irányuló terveket.

Ennek megfelelően alapvető fontosságúnak tartotta ő is - a berliniek századforduló utáni álláspontjához hasonlóan és a bécsi pángermánokkal szöges ellentétben - a két birodalom közötti szövetséget, ebben látva a Habsburg monarchia létének legfőbb külső biztosítékát, azt feltételezve, hogy a kettős szövetség a jövőben is az egyenrangú partnerség, nem pedig az alá- és fölérendeltség alapján fog működni. A Monarchia átalakításának szükségességét és legfőbb célját viszont - már teljes összhangban a birodalmi pángermánokkal, és a Habsburg uralom konzerválását célzó felfogásával - az itt élő németiség hatalmi dominanciájának a biztosításában és növelésében látta. Konceptióját tehát inkább nevezhetnénk nagyosztráknak, mint pángermán értelemben vett nagynémetnek.

Steinacker természetesen tudatában volt annak, hogy a vázolt koncepció megvalósításához szükség lett volna a „német-osztrákok” Összmonarchián belüli egyeduralmának kivívására, ehhez pedig centralizálni kellett volna az államhatalmat, mégpedig Bécsben és az uralkodó (feltételezése szerint Ferenc Ferdinánd) vezetése alatt, ennek előfeltételeként pedig fel kellett volna számolni a dualizmus rendszerét, s ez Magyarország belpolitikai erőviszonyainak teljes átrendezését kívánta volna meg.

Ismereteink szerint Steinacker és csoportja ezt a tervet politikai eszközökkel akarta elérni, nem tudunk tehát arról, hogy fegyveres erőszak igénybevétele is szóba

került volna a világháborút megelőző időszakban. A magyar politikai rendszer „megreformálásának” legfontosabb feltétele nem külső beavatkozás, hanem a magyarországi németiség és a többi nemzetiség együttes fellépése, politikai szövetségé lett volna.¹⁸ Mindenekelőtt az általános választójog elfogadtatását kellett volna elérni, hogy ezzel a nemzetiségekkel közösen megszerezhetővé váljék a parlamenti többség, lehetővé téve egy ennek megfelelő összetételű kormány felállítását.

Rudolf Brandsch, Steinacker már említett híve és tanítványa, aki az 1910 - es választásokon szász képviselőként tagja lett a magyar országgyűlésnek, a birodalmi és az osztrák pángermánok ugyanebben az évben Linzben megtartott közös konferenciáján a következőképpen foglalta össze a tervezett átalakulás menetét: „Amint már mondtam, az általános választójognak az lesz az előnye, hogy új pártok jutnak hatalomhoz és visszaszorítják a sovinszta pártokat (azaz a magyar és magyarbarát pártokat - T.Gy.). A lakosság új csoportjai és osztályai kerülnek a politikai színpadra, amelyekkel kapcsolatot teremthetnénk, és amelyeket befolyásunk alatt tarthatnánk. Feltétlenül szükséges, hogy megszerezzük az alapvető jogokat, s ehhez minden szövetségesre szükségünk van. A más nemzetiségekkel való együttműködés nem jelent szövetséget életre-halálra. Ha kivívjuk jogainkat, egészen más helyzet előtt állunk majd.”¹⁹

A vezető szerepet tehát az átalakulási folyamatban a magyarországi németiségnek kellett volna betöltenie, hisz e nélkül aligha lett volna biztosítható az össznémetiség hatalmi dominanciája a Kárpát-medencében is. Ezért lett volna sürgős és alapvető feladat a német települések és társadalmi rétegek mielőbbi politikai egyesítése, s ennek révén a többi magyarországi nemzetiség befolyásolása, sőt irányítása. A végső eredmény azonban, az tehát, hogy siker esetén végül is milyen politikai szisztéma lett volna Magyarországon, sem a fenti Rudolf Brandsch-féle idézetből, sem pedig Steinacker korabeli írásaiból nem derül ki egyértelműen.

Nem kapunk - többek között - választ arra kérdésre, hogy miként működött volna a parlamenti demokrácia Magyarországon, hiszen tudott volt, hogy a pángermánok sem az általuk jól ismert német, sem pedig az osztrák példát nem tekintették - enyhén szólva - ideálisnak: szerintük a parlamentarizmus túl nagy befolyást biztosított a szociáldemokraták számára, Ausztriában pedig a sorozatos parlamenti botrányok, a nemzetiségekkel való összecsapások, nem utolsósorban a keresztényszociálisok növekvő ereje miatt a pángermán törekvések érvényre juttatása meglehetősen kilátástalannak látszott. Ami pedig az Összmonarchia jövőbeni szerkezetét illeti, a föderalizmus fogalmát unos-untalan lehetett ugyan olvasni, illetve hallani, Steinacker maga is gyakran élt vele, de annak pontosabb értelmezését különösen Magyarországra vonatkozóan homályban hagyta. Még azt sem sikerült kiderítenünk, hogy az ő koncepciója szerint a magyar királyság

egyáltalán fennmaradt volna-e, vagy pedig - II. József egykori álmait valóra váltva - a Ferenc Ferdinánd által vezetett osztrák császárság egyik tartománya, esetleg több tartományra szakított része lett volna-e belőle.

A trónörökös halálát, főleg pedig az első világháború kitörését követően ezek a tervek és koncepciók tulajdonképpen értelmüket veszítették. Rövidesen az is nyilvánvalóvá vált, hogy a magyarelles pángermán szervezkedés és agitáció nemcsak Magyarországra, de az Összmonarchiára, mi több, az össznémetségre, s abban a magyarországi németekre nézve is ártalmas volt. Hiszen a háború a Monarchiában élő összes nemzetiség összefogását és az osztrákság, illetve a magyarság mögötti felsorakozását kívánta volna meg, a dualista államrendszer esetében pedig annak támogatását, nem pedig gyengítését, még kevésbé esetleges szétverését.

Ennek ellenére a bécsi magyar pángermán csoport - tulajdonképpen még ekkor is a berlini elvbarátok tanácsait követve - továbbra sem mondott le korábbi koncepciójáról, bár annak propagálására a háborús körülmények, a cenzúra és a magyarországi szervezetekkel való kapcsolattartás nehézségei miatt alig-alig vállalkozhatott. Steinacker és hívei - a német és az osztrák nacionalista körökhöz hasonlóan - szinte az utolsó pillanatig bíztak a központi hatalmak győzelmében, s a Monarchia átalakítását még a háború folyamán is lehetségesnek tartották. A kezdeményezést és a végrehajtást változatlanul a koronától, ekkor már az 1916 végén trónra lépett Habsburg Károlytól remélték. E tekintetben szemben álltak a birodalmi pángermán vezetőkkel, akik a Monarchia német központú átalakítását Ferenc József halálát követően ugyan szintén aktuálisnak tartották, de annak végrehajtását saját kormányuktól - és hadseregüktől - várták, nem pedig az új Habsburg uralkodótól. S bár ez erőszakos külső beavatkozást jelentett volna, eddig nem találtuk annak jelét, hogy a magyarországi pángermánok - bár az elgondolásról tudomásuk lehetett - felemelték volna a szavukat ellene.

A Monarchia- és a Német Birodalom katonai és politikai összeomlása azonban egyszer és mindenkorra véget vetett a korábbi koncepcióknak. A magyarországi pángermánok 1918 őszén már csak abban dönthettek, hogy az alakulóban lévő utódállamok, a néhány évvel előbb még potenciális szövetségeseeknek tekintett nemzetiségek mellé állnak-e, vagy - Károlyi Mihály illetve Berinkey Dénes kormányát támogatva - síkra szállnak Magyarország területi integritása mellett. A helyi vezetők - az Erdélyben és a Bánátban ismert Rudolf Brandsch is - többnyire a realisabb alternatíva, tehát az első lehetőség felé hajlottak, azt remélve, hogy az új államokban a korábbiaknál kedvezőbb helyzetbe kerülhetnek politikai és gazdasági szempontból egyaránt.

Ezzel szemben Edmund Steinacker és számos, főleg Nyugat-Magyarországon és Bécsben élő híve a másik megoldást választotta, kiállt a magyar területi integritás

követelése mellett, és kész volt együttműködni a Károlyi kormánnyal, mivel az felkarolta a nemzetiségek autonómiájának elvét. Az ekkor már 80. életévében járó Steinacker képviselőjelöltséget vállalt, egyik fia - Roland Steinacker - pedig bekapcsolódott a Burgenland létrehozásáért folyó politikai küzdelmekbe, de azt - autonóm német településként - Magyarország határain belül akarta megteremteni. A Steinacker-csoport álláspontjának oka nem valami hirtelen jött magyarbarátságban keresendő, hanem abban a nem alaptalan aggodalomban, hogy Magyarország darabokra esése következtében az amúgy is szétszórt német települések még inkább elszakadnak egymástól, s jóval védtelenebbek lesznek az asszimilációval szemben, mint amilyenek a dualizmuskori Magyarországon voltak.

Ám ez a terv is kudarcba fulladt az antant politikája, véglegesen pedig Trianonban hozott döntései miatt. A Kárpát-medence pángermán szellemiségű csoportjai azonban az új feltételek között is magukra találtak, folytatták szervezkedéseiket, valamint eszméik, nézeteik propagálását. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az immár négy állam keretei között élő Kárpát-medencei németek egymáshoz tartozásának tudata és az Ausztriához, valamint az ősi „anyaországnak” tekintett Németországhoz fűződő érzelmi kötődése - amely egyébként a világháború során újult erőre kapott főleg a különösen veszélyeztetett Erdélyben és Dél-Magyarországon - nem szűnt meg, a „nemzeti öntudatra ébredés” folyamata kisebb-nagyobb zökkenőkkel mindegyik érintett országban folytatódott. A pángermán agitáció azonban ebben az időszakban is helytelen irányba terelte ezt a folyamatot, s nem kis részben sikerrel tette ezt. Az akkor divatosá vált „össznémet sorsközösség” pángermán értelmezése és propagálása ugyanis nem az együttélést segítette elő az új államok népeivel, hanem az elkülönülést, sőt a szembekerülést velük. Így a pángermánizmus az első világháború után akarva, nem akarva, végül is előkészítette a német kisebbségeknek privilegizált helyzetet követelő náci népcsoport - politikát, amely az 1930-as években, illetve a második világháború idején eredményre is vezetett.

Jegyzetek

1. *Hans - Ulrich Wehler*: Das Deutsche Kaiserreich 1871-1918. In: Deutsche Geschichte, Bd. 3., 19. und 20. Jahrhundert 1815-1945 von Reinhard Rürup, Hans - Ulrich Wehler, Gerhard Schulz. Göttingen 1985, 353. old.
2. *Tokody Gyula*: Ausztria - Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világhatalmi terveiben (1890-1918). Budapest, Akadémiai Kiadó 1963, 283. old.
3. *Wehler*: Id. mű 354. old.
4. Alldeutsche Blätter 1894. január 7, (4. évf. 2. sz.) 7. old. — Részletesebben lásd a

- szerző fent említett könyvét: 60 - 72. old.
5. *Fritz Bley*: Die Welstellung des Deutschtums. München 1897.
  6. *Adolf Hitler*: Mein Kampf. München 1934, 107 - 111. kiadás, 118-128. és 130-134. old.
  7. V.ö. Grossdeutschland und Mitteleuropa um das Jahr 1950. Von einem Alldeutschen. Berlin 1895, 24-28. old.; Deutsche Schriften von Paul de Lagarde. Göttingen 1892, 26., 102., és 398., Deutschland bei Beginn des 20. Jahrhunderts. Von einem Deutschen. Berlin 1900.; Österreichs Zusammenbruch und Wiederaufbau. München 1899., stb.
  8. *Franz Winterstein*: Klein Deutschland, ein Kehr Bild. München 1903, 8. old.; Österreichs Zusammenbruch und Wiederaufbau. München 1899., 8. old.
  9. *Eduard Pichl*: Georg Schönerer und die Entwicklung des Alldeutschtums in der Ostmark. Wien 1912, V. kötet, 173. és 183. old.; *Paul Molisch*: Geschichte der Deutschnationalen Bewegung in Österreich von ihren Anfängen bis zum Zerfall der Monarchie. Jena 1926, 95-96. old.
  10. Siebenbürgisch - Deutsches Tageblatt, 24. Juli 1895.
  11. V.ö. *Miklós Molnár*: Geschichte Ungarns. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Hamburg 1999, 314-315. old.
  12. E tanulmány szerzője korábban rövid összefoglalót írt ezekről a kérdésekről: Das Ungardeutschtum und die Migration. In: Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung. Europaverlag Wien 1987, 138-142. old.
  13. *Raimund Friedrich Kaindl*: Geschichte der Deutschen in den Karpatenländern. Gotha 1911, III. kötet, 385. old.
  14. *Ingomar Senz*: Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem ersten Weltkrieg. München 1977, 8. old.
  15. Deutsch - Ungarn 1912, 1. évf., 1. füzet, 2-3. old.
  16. V.ö. Deutschungarischer Volksfreund 15. März 1907, 8. évf. 11. szám, 1-2. old.
  17. A kérdéstről folytatott vitát lásd a szerző Edmund és Harold Steinacker a német Südostforschungban” című tanulmányában. In: Századok 1997/3, 677-722. old.
  18. A koncepció ismertetéséhez a már említett munkákon kívül főleg Steinacker memoárja bizonyult hasznosnak: *Edmund Steinacker*: Lebenserinnerungen. München 1937.
  19. DZA. Potsdam. Alldeutscher Verband 544/101-102.

Pan-Germanism and Hungary during the age of the Dualism

Pan-Germanism as a pseudo-scholarly intellectual school was to give an impetus to expansionist ambitions in the guise of the Teutonic world-mission. It was Alfred Hugenberg, the Director General of the Krupp syndicate that put it into the service of political endeavours at the turn of the 19th and 20th centuries, heading a group of three dozens of Reichstag representatives. The Pan-German Alliance established by them published a weekly journal entitled *Alldeutsche Blätter*, in which they urged for the concord of all Germans. In the respect of the Austrian-Hungarian Dual Monarchy they formulated two contrasting conceptions.

On one hand they propagated the creation of Great-Germany, by the incorporating Austria and Bohemia, as well as germanizing of Hungary and the Hungarians. On the other, they pressed to strengthen the Dual Monarchy and *Magyarize* the ethnic minorities in Hungary to an even greater extent and more rapidly. Primarily in Hungary they intended to win the Saxon population in Hungary, without whom it was not possible to drive the pursuits of the Germans in Hungary in one common channel. In Temesvár in 1900 a daily paper entitled *Deutsches Tageblatt für Ungarn* was published; in 1907 founded an association *Union for the survival of the German population in Hungary* centred in Vienna; and finally organized the *German People's Party of Hungary*. The most known figures of the Pan-Germanist agitation and activity in Hungary were the Debrecen-born Edmund Steinacker, who chose to work in Vienna, and Rudolf Brandsch, who was continuously propagating the Pan-German ideas in the country.

